

Ірына Шаўлякова-Барзенка / Iryna Shauliakova-Barzenka

Мультикультурны даследчы цэнтр Універсітэта Хучжоу, КНР /

Multicultural Research Center of Huzhou University, China

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2117-8380>

e-mail: shauliakova@yandex.ru

Мастацкая канцэптасфера як анталагічная перадумова і экзістэнцыйны праект нацыянальнага прыгожага пісьменства

Artistic conceptsphere as an ontological precondition and an existential project of national literature

Koncepcja artystyczna jako warunek ontologiczny i projekt egzystencjalny literatury narodowej

ABSTRACT: Literature as an aesthetic “bundle” of culture, a way of pronouncing the worldview in a verbal image fixes its own ontology in the form of a conceptual sphere. One of the fundamental parameters of the literary concept is defined axiological valence as a historically and culturally conditioned ability to be a multidimensional exponent of worldview ideas, components of this worldview, values, etc. We propose a typology of literary concepts as a hierarchy of universal, national, general literary, and individual units. The basic parameters of the conceptual sphere of national literature are defined historicity, ontology, polyphony, end ethno-cultural marking. The conceptsphere of national literatures consoldates the results of general literary evolution and new artistic phenomena, as well as appearing as a space for the preservation and generation of concepts.

KEYWORDS: concept, conceptsphere, national literature, Belarussian literature, meta-system, axiological valence of the concept.

Паняцці “канцэпт”, “канцэптасфера” ў беларускім літаратуразнаўчым дыскурсе не тое што пачуваюцца чужаніцамі, але відавочна знаходзяцца на перыферыі даследчыцкай увагі – нягледзячы на відавочны рост цікавасці да іх не толькі ў межах сусветных філалагічных штудый (прынамсі, у лінгвістыцы апошніх трох дзесяцігоддзяў), але і на

скрыжаваннях міждысцыплінарнасці. Між тым, рэканструкцыя канцэпта-сферы нацыянальнай літаратуры сёння паўстае ці не адной з самых актуальных тэарэтычных задач, практычная значнасць якой выходзіць далёка за межы ўласна літаратурна-мастацкага дыскурсу.

Філасофская думка рухалася да ідэі канцэпта з часоў Сярэднявечча, пры гэтым і ў 1920-я гады, паводле назіранняў Сяргея Аскольдава (Аляксеева), з іменем якога звязваюць увядзенне тэрміна ва ўжытак усходнеславянскай гуманітарыстыкі (згадайма артыкул 1928 г. *Канцэпт і слова*), “старое пытанне” наконт “прыроды агульных паняццяў ці канцэптаў” было “амаль не кранута ў сваім цэнтральным пункце” [Бобкова 2005]. Зрэшты, за сто год паразуменне было дасягнута наконт аднаго з сутнасна важных момантаў: з пазіцый сучаснай філасофіі канцэпт асэнсоўваецца як фундаментальная і зыходная форма чалавечага мыслення, заснаваная на вопыце – і кагнітыўным, і перцэптыўным, бо “канцэпты не толькі мысляцца, яны перажываюцца. Яны – прадмет эмоцый, сімпатый і антыпатый, а часам і сутыкненняў” [Степанов 2004: 43]. Прадстаўнікі розных навуковых дысцыплін больш ці менш салідарныя ў выснове наконт таго, што “канцэпты – гэта натуральная форма нашага мыслення, прыроджаная”, што “толькі ў працэсе навучання мысленне робіцца паняццёвым, паняццёвая форма з’яўляецца набытай па сваім характары” [Суржанская 2011: 74–75]. Хоць канцэпт даволі ахвотна разглядаецца ў сучасным гуманітарным дыскурсе ў якасці адмысловага міждысцыплінарнага ўтварэння, чаканне ад найноўшай гуманітарыстыкі, сутнасцю і рухавіком якой ёсць метадалагічны плюралізм, нейкага канвенцыянальнага вызначэння гэтага феномена, пакуль не выпадае. Аднак прыхільнікі розных падыходаў да вызначэння сутнасці кагнітыўнай парадыгмы мыслення – культуралагічнага (Дзмітрый Ліхачоў, Юрый Сцяпанав), семантычнага (Ніна Аруцёнава, Ганна Вяжбіцкая), ментальнага (Алена Кубракова, Валянціна Маслава, Зінаіда Папова, Іосіф Сцярнін), сацыябіялагічнага (Франсіска Варэла, Антонія Дамасія, Умберта Матурана) і інш., – што апелююць у сваіх тэарэтызаваннях да канцэпта, салідарныя наконт бяспрэчнасці сувязі мовы, свядомасці і культуры ў працэсе фармавання карціны свету індывідуальнай і калектыўнай свядомасцю.

З 1990-х гадоў беларускае літаратуразнаўства дзеля асэнсавання вытокаў і дынамікі станаўлення нацыянальнай літаратуры а таксама ў кантэксце ўдакладнення асобных паняццяў тэзаўрусу (напрыклад, тыпалогіі вобразаў) больш ахвотна звярталася да паняццяў “архетып”, “міфалагема” (працы Уладзіміра Конана, Івана Чароты, Валянціна Акудовіча, Вячаслава Рагойшы, Таццяны Шамякінай і інш.) і амаль не цікавілася ўласна канцэптам. Даследаванне вытокаў нацыянальнай

канцэпталогіі Аляксеем Рагулем, зварот да ідэй канцэпталагічнага падыходу ў артыкулах Юлі Масарэнка, Аляксандра Дуброўскага, згадкі канцэпта ў артыкулах пра пошукі сучаснай паэзіі і прозы для найноўшага айчыннага літаратуразнаўства застаюцца, хутчэй, прэцэдэнтамі, чым тэндэнцыяй. Між тым, на нашу думку, сістэмны зварот да асэнсавання канцэптасферы нацыянальнага прыгожага пісьменства вынікам можа мець рэканструкцыю нацыянальнай мадэлі свету ва ўзаемасувязі светапогляду, светаадчування і волевыяўлення (выяўленага ў этыка-эстэтычных імкненнях, намерах пераўтварэння рэчаіснасці). То бок, па сутнасці, мастацкая канцэптасфера літаратуры люструе аб'ёмную, шматмерную мадэль быцця, дзе кагнітыўнае пераплецена з эмацыйна-каштоўнасным. У сістэме каардынат сучаснай гуманітарыстыкі гэтая мадэль можа стацца прэцэдэнтна шматмернай, "стэрэаскапічнай", бо палучае кантэксты, пласты дыяхранічны і сінхранічны, агульнацывілізацыйны і этнічна-маркіраваны, грамадскі і індывідуальны, свядомы і бессвядомы і г. д.

У кантэксце даследавання канцэптасферы мастацкай літаратуры надзвычай плённымі нам падаюцца ідэі Ю. Сцяпанавы (1930–2012) – філосафа і тэарэтыка мовы, перакладчыка, семіётыка, гісторыка культуры (яму належыць, у ліку іншага, і аўтарства тэорыі эвалюцыйна-семіятычных радоў канцэптаў культуры). Вызначэнне канцэпта як "згустка культуры ў свядомасці чалавека", таго, у выглядзе чаго культура "ўваходзіць у ментальны свет чалавека" і таго, праз што "чалавек – шараговы, звычайны чалавек, не «стваральнік культурных каштоўнасцяў» – сам уваходзіць у культуру, а ў некаторых выпадках і ўплывае на яе" [Степанов 2004: 43], выглядае надзвычай інструментальным і для мэтай даследавання асноватворных структур *літаратуры як "вобразна-эстэтычнага згустка" культуры*.

Калі прызнаць, што культура "думаецца" канцэптамі, то тады літаратура – спосаб прамаўлення культуры ў славесным вобразе – на ўзроўні глыбінных мастацка-эстэтычных структур фіксуе, замацоўвае ўласную анталогію ў выглядзе мастацкай канцэптасферы. Асэнсаванне спецыфікі мастацкага мыслення як прасторы сэнсатворчасці прыводзіць якраз да аналізу функцыянальнай ролі канцэптаў:

мастацкае мысленне шукае апору ў словах-канцэптах, бо менавіта канцэптэуальная сістэма – гэтая сфера ведаў, якая ўвесь час папаўняецца. Слова-канцэпт нясе інфармацыю пра глыбінную свядомасць апавядальніка, яго светаадчуванне як праблематыку тэксту, яго сэнс [Витковская 2012: 44].

Інакш кажучы, літаратурна-мастацкі тэкст як унікальную, індывідуальна-творчую мадэль (“адбітак”) свету можна разглядаць і як сістэму мастацкіх канцэптаў. Важна мець на ўвазе, што канцэптавая сістэма мастацкага твора не ёсць канструктам наўмысным: яна ёсць адзіна магчымым, натуральным (з пункта гледжання будовы і сутнасці літаратурнага твора як складанаарганізаванай сістэмы) спосабам самаканструявання ідэйна-сэнсавага каркаса, так званай унутранай формы тэкста. Адпаведна, канцэптасфера нацыянальнай літаратуры можа быць прадстаўлена як *метасістэма*, што ўтвараецца дынамічнай, рухомай сукупнасцю рознаўзроўневых канцэптуальных сістэм.

Што наогул адбываецца з канцэптам у літаратурна-мастацкім хранатопе? Ён, з аднаго боку, ёсць *“амбасадарам культуры”*: прэзентуе яе ў згорнутым, кандэнсаваным выглядзе, але застаецца пазнавальным, рэпрэзентатыўным, незалежна ад досведу патэнцыяльнага чытача і нават волі аўтара твора. З другога боку, у мастацкім творы канцэпт адчувае на сабе процьму ўздзеянняў – і скіраваных, і стыхійных (непрадгледжаным аўтарам), – з боку розных мастацкіх падсістэм і кампанентаў (сюжэтна-кампазіцыйнай логікі, мовы твора, сістэмы персанажаў і інш., кантэкстна-абумоўленых рэцэпцый і інш.). Канцэпт як “згустак культуры” ў прасторы мастацкага твора непазбежна індывідуалізуецца. Аднак гэта індывідуалізацыя заўсёды адбываецца на грунце нацыянальнага:

аўтар мастацкага твора ўключае ў яго канцэптасферу найбольш рэлевантныя для яго адзінкі нацыянальнай канцэптасферы, гэта значыць, такія, якія з максімальнай паўнатай адлюстроўваюць аўтарскае ўспрыманне свету і ў максімальнай ступені адпавядаюць прагматычным задачам [Попова, Стернин 2007: 104].

“Канцэптасфера” як ідэя ўпершыню з’яўляецца ў працах Д. Ліхачова, які найпрост указваў, што тэрмін уводзіцца ім

па тыпе тэрмінаў В.І. Вярнадскага: наасфера, біясфера і інш. Паняцце канцэптасферы асабліва важнае таму, што яно дапамагае зразумець, чаму мова з’яўляецца не проста спосабам зносінаў, але і нейкім канцэнтратам культуры – культуры нацыі і яе ўвасаблення ў розных сляях насельніцтва [Лихачев 1993: 9].

Канцэптасфера як адмысловае “поле”, “аўра” мовы ў сэнсе структурным прадстаўляецца пэўным чынам упарадкаванай, арганізаванай “канфігурацыяй канцэптаў”, з якіх, уласна, і складваецца, “палатно светаразумеання носьбіта мовы” [Песина, Вторушина 2016: 124]. На нашу думку, канцэптасфера як метафэномен можа быць асэнсаваная

ў параметрах *універсальнасці*, *варыятыўнасці*¹, *кантэкстуальнасці*², *структурнасці* і *іерархічнасці*³, *рухомасці* (*дынамічнасці*). Аналіз рэпрэзентацыі сутнасці, структуры, зместу і функцый канцэптасферы ў дыскурсах розных дысцыплін (і ў трансдысцыплінарным ключы) схіляе да высновы, што разнастайныя канцэпты як вынікі кагнітыўнай дзейнасці, абстрагаваныя і зафіксаваныя ў адзінках мовы “злепкі рэальнасці”, самаарганізуюцца пад уплывам рознаўроўневых фактараў у канцэптасферу. Яе, у сваю чаргу, можна прадстаўляць і як мноства канцэптасфер, аб’яднаных той ці іншай метарамкай, і як іерархізаваную “сістэму сістэм”. Апошні падыход бачыцца нам найбольш пераканаўчым; апрача іншага, ён дазваляе даволі наглядна прадставіць канцэптасферу ў выглядзе сістэмы канцэнтраў, якая ўлучае:

- *канцэптасферу цывілізацыі* (агульначалавечай супольнасці);
- *канцэптасферы нацыянальных (этнакультурных) сусветаў*;
- *канцэптасферы супольнасцяў* (палітычных, прафесійных, канфесіянальных і г. д.);
- *індывідуальныя* (персанальныя) *канцэптасферы*.

Як ужо згадвалася вышэй, канцэптасфера ўрэчаўляецца (аб’ектыўна) у структурах мовы, то бок “анталагія канцэпта” звязана з мовай. Быццё канцэпта разгортваецца на чатырох узроўнях: *індывідуальная свядомасць* (утрымлівае індывідуальныя канцэпты) – *аўтарскі тэкст* (змяшчае аўтарскія канцэпты, адрозныя ад індывідуальных, “бо цалкам выразіць у слове індывідуальны канцэпт немагчыма, ёсць складнікі, якія можна толькі перажыць” [Суржанская 2011: 76]) – *тэкст інтэрпрэтатара* (дзе спараджаюцца новыя сэнсы і ўзнікаюць новыя канцэпты) – *калектыўная свядомасць*⁴.

У літаратурна-мастацкай прасторы канцэпт як асноўная адзінка ментальнасці ўвасабляецца ў вобразна-сімвалічным выглядзе, то бок па сутнасці ў двух з трох магчымых (вобраз, паняцце і сімвал) формах [гл., напрыклад: Колесов 1995: 15]. Актуалізацыя канцэпта ў канкрэтным

¹ Напрыклад, “асобных варыянтаў канцэптасферы нацыянальнай мовы вельмі многа, яны па-рознаму групіруюцца, па-рознаму сябе праяўляюць” [Лихачев 1993: 5].

² Маецца на ўвазе кантэкстуальнасць рознаўроўневая – і культурна-гістарычная, і індывіда- альбо персанаабумоўленая.

³ “Структура і функцыянаванне канцэптасферы вызначаюцца ўзаемасувязямі канцэптаў, якія ў яе ўваходзяць. <...> Сувязі паміж канцэптамі фарміруюць новы сэнс, які можна вызначыць, толькі калі ўстанавіць суадносіны паміж усімі элементамі” [Гончарова 2013: 231].

⁴ На гэтым узроўні функцыянуюць такія канцэпты, што валодаюць “культурнай агульнасцю, аб’ектыўнасцю, фарміруюцца ў гісторыі народа праз замацаванне вопыту народа і захоўваюцца ў самой мове, у моўнай калектыўнай свядомасці” [Суржанская 2011: 77].

гісторыка-культурным хранатопе – яго *экзістэнцыя* – працэс герменеўтычнага кшталту, бо сэнсавае напаўненне канцэпта і яго агучванне ў канкрэтных сэнсаформах – заўсёды вынік інтэрпрэтацыі, абумоўленай цэлым шэрагам рознаўзроўневых фактараў. Паводле Поля Рыкёра, сутнасць інтэрпрэтацыі палягае ў яе дваістасці: з аднаго боку, яна ёсць “археалогіяй” – рухам да вытокаў, да тых пачаткаў, што схаваныя пад напластаваннямі другасных сэнсаў; з другога боку, інтэрпрэтацыя заўсёды спараджае новыя сэнсы, таму “любая інтэрпрэтацыя – тэлеалогія (тэлас)” [Суржанская 2011: 76]. У кантэксце асэнсавання стасункаў нацыянальнага культурнага свету і нацыянальнай канцэптасферы інтэрпрэтацыя выяўляецца ці не самым натуральным спосабам засваення канцэпта, які “заўсёды мае патрэбу ў інтэрпрэтацыі, бо ў ім спалучаны паняцці і ўяўленні, стандартызаванасць і ўнікальнасць”; пры гэтым “нацыянальныя канцэпты, як і нацыянальныя канцэптасферы не могуць быць дакладна атрыбуаваны (вызначаны), але могуць быць апісаны” [Зусман, Кірнозе 2016]. Мастацкая літаратура – бадай, ці не самая спецыфічная прастора інтэрпрэтацыі канцэптаў, дзе “археалогія” як шлях да першакрыніцы, вытокаў канцэптавых сэнсаў можа надзвычай пакручаста сплаўляцца з тэлеалогіяй (спараджэннем новых сэнсаў), ускладненай самой прыродай мастацкага вобраза, які па вызначэнні не падлягае адназначнай інтэрпрэтацыі.

Падобна да таго, як канцэптасфера наогул ёсць часткай карціны свету (нейкага глабальнага, цэласнага, сістэматызаванага ўяўлення супольнасці (ці асобы) пра свет на тым ці іншым этапе грамадска-культурнага развіцця), канцэптасфера прыгожага пісьменства кандэнсуе (на ўзроўні кагнітыўным) і выяўляе (у семантычнай прасторы мастацкай мовы) “універсальнае і спецыфічнае ў канцэптуалізацыі навакольнай рэчаіснасці, ядравае і перыферыйнае, дамінантнае і другаснае” [Кадачиева, Алиева 2015: 66]. У першым набліжэнні ў якасці базавых *параметраў* канцэптасферы мастацкай славеснасці (мастацкай канцэптасферы літаратуры), на наш погляд, можна вылучыць:

- *гістарычнасць* (здольнасць да развіцця, змястоўнага, структурнага, фармальнага, і адначасова падлегласць трансфармацыям пад уплывам гісторыка-культурных працэсаў);

- *анталагічнасць* (уласцівасць мадэляваць і адлюстроўваць, аднаўляць у вобразна-сімвалічнай форме нацыянальныя светабудову, светаадчуванне, аксіялогію);

- *паліфанічнасць* (шматстайнасць вобразна-выяўленчых увасабленняў канцэпта пад уздзеяннем рознаўзроўневых фактараў: спецыфікі тыпаў мастацкай творчасці, мастацкіх метадаў, школ і кірункаў, асаблівасцяў індывідуальна-творчых стыляў і інш.);

– нацыянальную маркіраванасць (любых літаратурна-мастацкі твор урэчаўляецца ў выглядзе тэксту праз мастацкія структуры на грунце пэўнай мовы, якая непазбежна ёсць адбіткам менавіта нацыянальнай [этнакультурнай] карціны свету).

З тае прычыны, што сучаснае літаратуразнаўства сфармавала даволі разгалінаваны тэзаўрус, які ў апошнія дзесяцігоддзі выяўляе тэндэнцыю да імклівага разрастання за кошт запазычання кампанентаў розных тэрмінасістэм, непазбежна паўстае пытанне: ці варта без жаднай патрэбы памнажаць сутнасці, то бок навошта літаратуразнаўству канцэптасфера, калі, напрыклад, ёсць паняцце “мастацкая карціна свету”?

На наш погляд, вывучэнне канцэптасферы нацыянальнага прыгожага пісьменства, яе комплексны аналіз і апісанне сёння паўстаюць ці не самай плённай (з практычнага пункта гледжання) задачай літаратуразнаўства. Рух у гэтым кірунку дае магчымасць прасвятліць шэраг асноватворных пытанняў філасофіі, тэорыі, гісторыі – як літаратуры, так і культуры, паколькі менавіта ўзоры слаvesнай творчасці і сёння ёсць найбольш старажытнымі крыніцамі інфармацыі пра механізмы і спецыфіку гістарычнага станаўлення мыслення і светаадчування чалавека, культуратворчасці як шляху фармавання цывілізацыі і інш. Рэтраспектыўны аналіз канцэптасферы нацыянальнага мастацтва слова (асабліва на міждысціплінарным грунце з выкарыстаннем вопыту сучаснай кампаратывістыкі) у спалучэнні з увагай да працэсаў і тэндэнцый найноўшага літаратурна-мастацкага хранатопа дае магчымасць прадставіць стэрэаскапічнае ўяўленне пра фармаванне і развіццё “ўнутранай формы” самога мастацтва слова, тых яго структуратворных сэнсаформ, якія, уласна, і робяць яго нацыянальным. Маючы на ўвазе футуралагічную функцыю літаратуры, можна меркаваць, што асэнсаванне рухаў, трансфармацый на розных узроўнях канцэптасферы – адзін з надзвычай плённых і пераканаўчых спосабаў зразумець глыбінныя змены ў ментальнасці і светаадчуванні, а таксама наступствы гэтага – не толькі ўласна літаратурныя, але і культурныя, сацыяльныя.

Канцэптасфера нацыянальнай літаратуры – гэта складана арганізаваная, рухомая, цэласная сукупнасць рознаўзроўневых канцэптасфер, якія генетычна звязаны з ядравымі сегментамі агульнанацыянальнай канцэптасферы. Ю. Сцяпанаў найбольш значныя і ўстойлівыя канцэпты культуры ўважае за канстанты культуры [гл.: Суржанская 2011]. Па аналогіі з гэтым можна гаварыць пра наяўнасць *канстант нацыянальнай літаратурна-мастацкай канцэптасферы*, якія вызначаюцца ўніверсальнасцю, устойлівасцю, анталагічнасцю, нацыянальнай маркіраванасцю. Па сутнасці, індывідуальна-аўтарскія канцэптасферы, незалежна ад таго, уступаюць яны з протасферай (канстантамі

беларускай нацыянальнай культуры і літаратуры) у цэнтраімклівыя ці цэнтрабежныя стасункі, разам з ёю ўтвараюць метасістэму – *канцэптывы метасусвет*, які захоўвае сутнасна важныя і адначасова прадудыруе новыя сэнсаформы. Так, у беларускай літаратурнай прасторы апошняй чвэрці XX – першых двух дзесяцігоддзяў XXI стагоддзя адбываюцца сутнасныя (змястоўна-структурныя, аксіялагічныя) трансфармацыі шэрагу базавых для нацыянальнага светаадчування канцэптаў (Шлях, Дом, Род, Доля, Зямля, Балота і інш.) – пры захаванні іх ядравай “унутранай формы”. З аднаго боку, гэта абумоўлівае нераўнавеснасць, пэўную фантомнасць мадэлі нацыянальнага быцця ў найноўшай беларускай літаратуры. З другога боку, згаданыя трансфармацыі з’яўляюцца ці не самым важным аргументам на карысць таго, што сучаснае айчыннае мастацтва слова на шляху да ўласнай ідэнтычнасці (этыка-аксіялагічнай, эстытэчнай, мастацкай) ушчыльную наблізілася да “моманту” анталагічнай і экзістэнцыйнай біфуркацыі – пачатку новага этапу гісторыка-культурнага развіцця.

У дачыненні да мастацтва слова канцэптасфера выконвае тую ж ролю, што і “семіясфера” Юрыя Лотмана ў дачыненні да моў:

Калі па аналогіі з біясферай... вылучыць семіясферу, то зробіцца відавочным, што гэта семіятычная прастора не ёсць сумай асобных моў, а ўяўляе сабой умову іх існавання і работы, у пэўным сэнсе, папярэднічае ім і пастаянна ўзаемадзеічае з імі [Лотман 1999: 163–164].

На падставе аналізу розных літаратурна-мастацкіх традыцый і сістэм (у аспекце як дыяхранічным, так і сінхранічным) можна прапанаваць для абмеркавання наступную тыпалогію складнікаў канцэптасферы мастацкай літаратуры, якая будзецца як іерархія⁵ *універсальных, агульнанацыянальных, агульналітаратурных, індывідуальна-аўтарскіх канцэптаў*. Першыя – канцэпты-канстанты архетыповага кштату – прысутныя ў любой культурнай прасторы, празрыста выяўляюцца ў ядравым (універсальна-архетыповым) значэнні нават у відавочна нацыянальна-маркіраваным мастацкім хранатопе. Канцэпты агульнанацыянальныя (агульнакультурныя) крышталізуюцца ў працэсе гісторыка-культурнага станаўлення і эвалюцыі нацыянальнага светапогляду і светаадчування. Агульналітаратурныя канцэпты складваюцца цягам

⁵ Варта падкрэсліць спецыфічнасць прапанаванай іерархіі, стасункі структурных кампанентаў якой нагадваюць віткі спіралі, што звужаецца ад агульнага, універсальнага – да прыватнага, індывідуалізаванага. Але з пэўнага ракурсу (уявім сабе від спіралі зверху) канцэптасфера мастацкай літаратуры паўстае сістэмай колаў-канцэнтраў, роўназначных для функцыянавання сістэмы, хоць і няроўнавялікіх паводле “памеры”.

гісторыі ўласна літаратурнага развіцця і актуалізуюцца ў розных пластах (сегментах) канкрэтнай літаратурна-мастацкай традыцыі. Нарэшце, індывідуальна-аўтарскія канцэпты функцыянуюць як “аказіянальныя” версіі адпаведных адзінак больш высокіх іерархічных узроўняў, так ці інакш выкарыстоўваючы іх матэрыял і сэнсаформы. Інакш кажучы, яны па вызначэнні не ўзнікаюць на пустым месцы па той хоць бы прычыне, што любы творца “паўстае” на грунце традыцыі – і калі яе маніфестацыйна працягвае, і калі яе дэманстратыўна адмаўляе, розніца проста ў алгарытмах (тэхніках) выкарыстання традыцыі.

Мастацкасць набываецца канцэптам у выніку надання яму раней не ўласцівых сэнсаў:

Новыя аўтарскія сэнсы робяць канцэпт мастацкім, пры гэтым у тэксце канцэпт працягвае ўключаць у сябе як агульнамоўныя, так і асабістыя аўтарскія сэнсы, а таксама тыя, якія можа ўкласці чытач. <...> У любым творы мастацтва канцэпт з’яўляецца шматузроўневым, пры гэтым змяненне часткі ўзроўняў канцэпта непадуладнае аўтару, бо яны ўзнікаюць ужо ў свядомасці чытача [Бурдин, Аввакумова 2019: 99].

Мастацкія канцэпты паводле сваёй сутнаснай (сэнсава-сугестыўнай) вагі не супадаюць са сваім “відавочным” зместам: гэта як уявіць шар, што *натуральным чынам* змяшчае ўнутры сябе яшчэ большы шар. На думку Валерыя Зусмана, “літаратурны канцэпт – такі вобраз, сімвал ці матыў, які мае «выхад» на геапалітычныя, гістарычныя, этнапсіхагалічныя моманты, што палягаюць па-за мастацкім творам” [Зусман 2003: 14].

У ліку іншага, каштоўнасць канцэпта як своеасаблівага мінісусвету, падобнага да “кроплі”, у якой могуць люстраватца невымерныя глыбіня і размаітасць быцця, звязана з яго структурна-змястоўнымі асаблівасцямі (параметрамі). Слаістая будова канцэпта (дзе “розныя слаі з’яўляюцца вынікам, «асадкам» культурнага жыцця розных эпох” [Степанов 2004: 49]) ператварае яго ў гісторыка-культурнае сховішча сэнсаў і каштоўнасцяў. Зваротная рэканструкцыя канцэптавай структуры дае магчымасць скласці досыць выразнае ўяўленне і пра напаўненне канцэпта ў розных нацыянальна-культурных кантэкстах, і пра спецыфіку яго стадыяльных трансфармацый.

“Стадыі канцэпта” ў ланцугу яго відазмяненняў утвараюць эвалюцыйныя семіятычныя шэрагі. Калі размясціць згаданыя стадыі-звёны канцэпта дастаткова паслядоўна, паміж імі “адразу ж ускрываюцца адмысловыя адносіны пераемнасці формы і зместу, дзякуючы якім нешта са старой стадыі канцэпту становіцца знакам у яго новай стадыі” [Степанов 2004: 61]. Гісторыя канцэптаў культуры, паводле Ю. Сцяпанова, “будуецца як пераемнасць канцэптаў, і гэта таму, што самі канцэпты

складаюцца з пераемных пластоў; пераемнасць заключана ў канцэптах” [Степанов 2004: 59]. Інакш кажучы, у гісторыі таго ці іншага канцэпта могуць быць разрывы, аднак уласна канцэпт як “згустак культуры” не знікае і не нараджаецца штораз наноў, нават калі нам падаецца, быццам перад намі дзве абсалютна розныя сэнсаформы. Насамрэч мы маем справу з адным і тым жа канцэптам, што выяўляе – пад уздзеяннем трансфармацый кантэксту – уласцівасці вонкавай пластычнасці пры канстантнасці ўнутранай формы. Мы палічылі мэтазгодным прапанаваць для атрыбутавання гэтага надзвычай важнага параметра паняцце *аксіялагічнай валентнасці*. У дачыненні да літаратурна-мастацкага канцэпта мы разглядаем яго як рухомую (кантэкстна, то бок гістарычна і культурна абумоўленую) здольнасць канцэпта быць найбольш дакладным (шматмерным) выразнікам светапоглядных ідэй, кампанентаў светаадчування, каштоўнасцяў і г. д., якія ў розных эстэтычных, стылявых, вобразна-выяўленчых варыянтах могуць паўставаць на грунце базавага (канстантнага, ядравага) канцэпта.

Звернемся ў якасці ілюстрацыі да феномена *тутэйшасці*, які вербалізаваўся ў беларускай гуманітарнай прасторы дзякуючы мастацкай літаратуры каля стагоддзя таму. *‘Тутэйшасць’* утрымлівае інварыянтныя прыкметы (ментальная прырода, моўнае выяўленне і сацыякультурная абумоўленасць), а таксама абавязковыя структурныя элементы (паняццыйны, вобразны і каштоўнасны, з дамінаваннем апошняга) канцэпта. Аляксандр Пяршай на аснове аналізу меркаванняў айчынных і замежных гісторыкаў, філосафаў, культуролагаў, палітолагаў фармулюе погляд на *тутэйшасць* як на іншую форму нацыянальнай ідэнтычнасці, якая “ўказвае не на «дакладнасць» вызначэння і пазнавання нацыі, а на сувязь прадстаўнікоў гэтай нацыі з іх «геаграфіяй» – унікальным спалучэннем гістарычных, сацыякультурных і палітычных абставін, што вызначаюць лад рэчаў у канкрэтным рэгіёне” [Першай 2012: 267]. Варыянты ідэйна-вобразнага ўвасаблення *тутэйшасці* ў літаратуры (напрыклад, у п’есе Янкі Купалы *Тутэйшыя* пачатку 1920-х – і ў літаратурна-культурніцкай дзейнасці таварыста “Тутэйшыя” ў 1980-х гадах) могуць падацца настолькі рознымі, нават “антанімічнымі”, што ўзнікае спакуса гаварыць пра два розныя канцэпты з адным імем. Аднак сама сутнасць канцэпта, яго прырода ўказвае на тое, што пад уплывам вонкавых кантэкстаў могуць змяняцца канатацыі, па-рознаму актуалізавацца аксіялагічная валентнасць канцэпта, але ядро застаецца нязменным. Так, *тутэйшасць* у розных кантэкстах і тэкстах захоўваецца ў сваёй ядравай сэнсаформе, штораз сцвярджае ідэнтычнасць як пошук (у процівагу “знойдзенасці”, пэўнасці), пакутлівую

неадназначнасць, дваістасць, бясконцы шлях да сябе як *чалавека*⁶-што-паўстаў-(з)-*тут* – і немагчымасці гэты шлях (пера)адолець.

Канцэптасфера найноўшай беларускай літаратуры – вынік сацыякультурных трансфармацый і гісторыка-літаратурнай эвалюцыі, складаная метасістэма, якая валодае ўласцівасцямі самаарганізацыі і самаразвіцця. Канцэптасфера нацыянальнай мастацкай літаратуры – гэта экзістэнцыйны праект не ў сэнсе спланаванай і скіраванай дзейнасці па яе стварэнні (канструяванні); гэта здольнасць мастацкай канцэптасферы кансалідаваць вынікі агульналітаратурнага развіцця з унёскам, напрыклад, новых мастацкіх феноменаў, метадаў⁷, асобных творцаў – і спараджаць новыя сэнсаформы.

Актывізацыя ў апошняй чвэрці ХХ стагоддзя працэсаў мастацкай самаідэнтыфікацыі – як рэакцыя на маштабны крызіс ідэнтычнасці [гл., напрыклад: Шаўлякова-Барзенка 2014] – прывяла, у ліку іншага, да істотных структурных і зместавых трансфармацый канцэптасферы беларускай літаратуры. У гэтым можна пераканацца нават падчас агледзінаў *канцэптавай тапаграфіі* (своеасаблівай матрыцы, “контурнай карты” канцэптасферы як складана арганізаванай метасістэмы) [гл.: Шаўлякова-Барзенка 2017] найноўшага нацыянальнага мастацтва слова. У спецыфічнай праекцыі канцэптавая тапаграфія беларускай літаратуры 2000-х – пачатку 2020-х гадоў аднаўляе “контурную карту” нацыянальнай культуры як культуры аўтэнтычнай *беларушчыны*. Гэта паняцце набывае статус ядравага і мае адзнакі агульнанацыянальнага канцэпта. Структураўтваральна-каркасную ролю ў гэтым хранатопе выконваюць канцэпты ‘памежжа’, ‘мова’, ‘скрыжаванне’, ‘тутэйшасць’, ‘чужынства’, ‘самота’, ‘псеўда’ і некаторыя іншыя. Тыпалагічна належачы да розных іерархічных узроўняў канцэптасферы літаратуры, яны знаходзяцца ў складаным узаемадзеянні, а таксама вызначаюцца ўнутранай рухомасцю. Урэчаўленне канцэптаў у мастацкіх творах

⁶ Супольнасці, этнаса, нацыі – у залежнасці ад узроўню ці кантэксту рэалізацыі канцэпта.

⁷ Так, “у практыцы постмадэрнізму «гістарычны» слой канцэпта дазваляе выйсці на інтэртэкстуальныя сувязі, а «ўнутраная форма» нярэдка становіцца прадметам аўтарскіх інтэнцый. Аднак не толькі форма аказваецца падпарадкаванай увасабленню мастацкіх устаноў пільменніка, але і адбор ключавых канцэптаў. У тым жа постмадэрнізме ў цэнтры мастацкай канцэптасферы будуць перыферыійныя для рэалістычных твораў канцэпты «гульня», «аўтар», «тэкст», «хаос», «нябыт». <...> Мастацкая канцэптасфера постмадэрнісцкага твора будзе адрознівацца не толькі сукупнасцю ключавых канцэптаў, але і складанымі сувязямі паміж імі, што актуалізуюць «гістарычны» слой канцэпта і ўзмацняюць літаратурныя і культурныя асацыяцыі” [Васільева 2015: 37–38].

адбываецца на розных узроўнях: моўна-выяўленчым, матыўна-вобразным, ідэйна-каштоўнасным. Адметнасцю найноўшай беларускай літаратуры з'яўляецца стылявая разнастайнасць, пратэістычнасць увасабленняў аднаго і таго ж канцэпту.

Такім чынам, нацыянальная канцэптасфера ёсць перадумовай, прасторай крышталізацыі (фармавання) канцэптасферы нацыянальнай мастацкай славеснасці. Літаратурна-мастацкая канцэптасфера ўтварае поле філасофска-эстэтычнага напружання, у якім паўстаюць базавыя сэнсаформы літаратуры, што пасля напаўняюцца канкрэтным вобразна-выяўленчым зместам. На кожным этапе свайго развіцця нацыянальнае прыгожае пісьменства не толькі захоўвае, але і трансфармуе ўніверсальныя і агульнакультурныя канцэпты, а таксама становіцца калыскай новых канцэптаў, якія яе і ж дабудоўваюць – працягваюць у будучыню.

Вывучэнне канцэптасферы нацыянальнай літаратуры дае магчымасць з высокай доляй нагляднасці (вобразна-выяўленчы пласт) і пераканаўчасці (аксіялагічны і эстэтычны пласты) рэканструяваць каркас нацыянальнай карціны свету, што фармуецца ў глыбінях калектыўнага свядомага і бессвядомага.

Спіс літаратуры

- Bobkova Ūliâ. 2005. *Koncept v filosofskih issledovaniâh, ili Štrihy k filosofskomu "portretu" koncepta*. Internet-žurnal "Filolog". Vyp. 7 [Бобкова Юлия. 2005. *Концепт в философских исследованиях, или Штрихи к философскому "портрету" концепта*. Интернет-журнал "Филолог". Вып. 7].
- Burdin Ivan, Avvakumova Natal'â. 2019. *Ponâtie "koncept" v literaturovedenii*. "Filologiĉeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki". T. 12. Vyp. 7: 97–100. [Бурдин Иван, Аввакумова Наталья. 2019. *Понятие "концепт" в литературоведении*. "Филологические науки. Вопросы теории и практики", Т. 12. Вып. 7: 97–100].
- Gonĉarova Natal'â. 2013. *Koncept – osnovnaâ edinicaâzykovykh kartin mira*. "Izvestiâ Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta". № 1: 225–234 [Гончарова Наталья. 2013. *Концепт – основная единица языковых картин мира*. "Известия Тульского государственного университета" № 1: 225–234].
- Kadaĉieva Hajbat, Alieva Džamilâ. 2015. *Konceptosfera kak sposob strukturirovaniâ kognitivnogo prostranstva*. "Filologiĉeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki" № 6 (48) v 2-h ĉ. Ĭ. I: 64–66 [Кадачиева Хайбат, Алиева Джамиля. 2015. *Концептосфера как способ структурирования когнитивного пространства*. "Филологические науки. Вопросы теории и практики" № 6 (48) в 2-х ч. Ч. I: 64–66].
- Kolesov Vladimir. 1995. *Mental'nye harakteristiki russkogo slova vâzyke i v filosofskoj intuicii*. V: *Âzyk i ètničeskij mentalitet: sb. nauĉ. tr.* Petrozavodsk: Izd-vo Petrozavodskogo un-ta [Колесов Владимир. 1995. *Ментальные характеристики русского слова в языке и в философской интуиции*. В: *Язык и этнический менталитет: сб. науч. тр.* Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского ун-та].
- Lihaĉev Dmitrij. 1993. *Konceptosfera russkogo âzyka*. "Izvestiâ Rossijskoj akademii nauk" № 1: 3–9 [Лихачев Дмитрий. 1993. *Концептосфера русского языка*. "Известия Российской академии наук" № 1: 3–9].

- Lotman Ūrij. 1999. *Vnutri myslâših mirov: Čelovek – tekst – semiosfera – istoriâ*. Moskva: Âzyki russkoj kul'tury [Лотман Юрий. 1999. *Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история*. Москва: Языки русской культуры].
- Peršaj Aleksandr. 2012. *Tutejšasc' kak taktika kul'turnogo soprotivleniâ: o lokal'nosti, social'noj mobil'nosti i belarusskoj nacional'noj identičnosti*. "Forum novejšej vostočnoevropejskoj istorii i kul'tury" № 2: 251–268 [Першай Александр. 2012. *Тутэйшасць как тактика культурного сопротивления: о локальности, социальной мобильности и белорусской национальной идентичности*. "Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры" №2: 251–268].
- Pesina Svetlana, Vtorušina Ūliana. 2016. *Koncept kak mental'nyj kul'turno značimyj konstrukt*. "Vestnik Voronežskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriâ: Filosofijâ" № 2: 120–128 [Песина Светлана, Вторушина Юлия. 2016. *Концепт как ментальный культурно значимый конструкт*. "Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Философия" № 2: 120–128].
- Popova Zinaida, Sternin Iosif. 2007. *Semantiko-kognitivnyj analiz âzyka*. Voronež: Istoki [Попова Зинаида, Стернин Иосиф. 2007. *Семантико-когнитивный анализ языка*. Воронеж: Истоки].
- Stepanov Ūrij. 2004. *Konstanty: Slovar' russkoj kul'tury*. Moskva: Akademičeskij Proekt [Степанов Юрий. 2004. *Константы: Словарь русской культуры*. Москва: Академический Проект].
- Suržanskaâ Ūliâ. 2011. *Koncept kak filozofskoe ponâtie*. "Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofijâ. Sociologijâ. Politologijâ" № 2 (14): 70–78 [Суржанская Юлия. 2011. *Концепт как философское понятие*. "Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология" № 2 (14): 70–78].
- Šaŭlâkova-Barzenka Iryna. 2014. *Mastackâ (sama)identyfikacyâ: tæarëtyčnaâ legitymacyâ panâccâ ŭ kantëksce razviccâ najnoŭšaj belaruskaj litaratury*. "Trudy BGTU: Naučnyj žurnal: Istoriâ, filosofijâ, filologijâ" № 5 (169): 135–139 [Шаўлякова-Барзенка Ірына. 2014. *Мастацкая (сама)ідэнтыфікацыя: тэарэтычная легітымцыя паняцця ў кантэксце развіцця найноўшай беларускай літаратуры*. "Труды БГТУ: Научный журнал: История, философия, филология" № 5 (169): 135–139].
- Šaŭlâkova-Barzenka Iryna. 2017. *Kancèptavaâ tapagrafiâ najnoŭšaj belaruskaj litaratury*. "Izvestiâ Gomel'skogo gosudarstvennogo universiteta imeni Franciska Skoriny". № 1 (100): 151–155 [Шаўлякова-Барзенка Ірына. 2017. *Канцэптавая тапаграфія найноўшай беларускай літаратуры*. "Известия Гомельского государственного университета имени Франциска Скорины" № 1 (100): 151–155].
- Vasil'eva Tat'âna. 2015. *Hudožestvennaâ konceptosfera: nacional'noe i individual'noe*. "Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki" № 6 (48): v 2-h č. Č. I: 37–39 [Васильева Татьяна. 2015. *Художественная концептосфера: национальное и индивидуальное*. "Филологические науки. Вопросы теории и практики" № 6 (48): в 2-х ч. Ч. I: 37–39].
- Vitkovskaâ Leokadiâ. 2012. *Kogniciâmysla. Literaturovedenie XXI veka*. Pâtigorsk: Izdatel'stvo Pâtigorskogo gosudarstvennogo lingvističeskogo universiteta [Витковская Леокadia. 2012. *Когниция смысла. Литературоведение XXI века*. Пятигорск: Издательство Пятигорского государственного лингвистического университета].
- Zusman Valerij. 2003. *Koncept v sisteme naučnogo znaniâ*. "Voprosy literatury" № 2: 3–17 [Зусман Валерий. 2003. *Концепт в системе научного знания*. "Вопросы литературы" № 2: 3–17].
- Zusman Valerij, Kirnoze Zoâ. 2016. *Nacional'naâ konceptosfera i političeskaâ naciâ*. "Slovo.ru: Baltijskij akcent" № 2: 64–72 [Зусман Валерий, Кирнозе Зоя. 2016. *Национальная концептосфера и политическая нация*. "Слово.ру: Балтийский акцент" № 2: 64–72].

STRESZCZENIE: Literatura jako estetyczny „zakrzep” kultury, sposób wymawiania światopoglądu w obrazie werbalnym utrwała własną ontologię w formie sfery pojęciowej. Jednym z podstawowych parametrów pojęcia „koncept literacki” jest wartościowość aksjologiczna jako historycznie i kulturowo uwarunkowana zdolność do bycia wielowymiarowym wykładnikiem idei światopoglądowych, składników światopoglądu, wartości itp. Autorka proponuje typologię pojęć literackich jako hierarchię powszechnych, narodowych, ogólnych, jednostkowych jednostek literackich. Podstawowymi parametrami sfery pojęciowej literatury narodowej są zdefiniowane historyczność, ontologia, polifonia, znakowanie etno-kulturowe. Konceptosfera literatury narodowej konsoliduje wyniki ogólnej ewolucji literackiej i nowych zjawisk artystycznych, jawi się jako przestrzeń do utrwalania i generowania pojęć.

SŁOWA KLUCZOWE: koncept, konceptosfera, literatura narodowa, literatura białoruska, metasytem, wartościowość aksjologiczna.

АНАТАЦЫЯ: Мастацкая славеснасць як эстэтычны “згустак” культуры, спосаб прамаўлення светапогляду і светаадчування ў славесным вобразе замацоўвае ўласную анталогію ў выглядзе канцэптасферы. Адным з асноватворных параметраў літаратурна-мастацкага канцэпта вызначана аксіялагічная валентнасць як гістарычна і культурна абумоўленая здольнасць быць шматмерным выразнікам светапоглядных ідэй, кампанентаў светаадчування, каштоўнасцяў і г. д. Прапанавана тыпалогія літаратурных канцэптаў як іерархіі ўніверсальных, агульнанацыянальных, агульналітаратурных, індывідуальна-аўтарскіх адзінак. Базавымі параметрамі канцэптасферы мастацкай літаратуры вызначаны гістарычнасць, анталогічнасць, паліфанічнасць, нацыянальная (этнакультурная) маркіраванасць. Мастацкая канцэптасфера кансалідуе вынікі агульналітаратурнай эвалюцыі і новыя мастацкія феномены, паўстае прасторай захавання і генерыравання канцэптаў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: канцэпт; канцэптасфера, нацыянальнае мастацтва слова, беларуская літаратура, метасістэма, аксіялагічная валентнасць канцэпта.

Data przesłania artykułu: 01.10.2022

Data akceptacji artykułu: 20.10.2022

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Iryna Shauliakova-Barzenka / Ірына Шаўлякова-Барзенка – Chiny, Wielokulturowe Centrum Badawcze, Uniwersytet Huzhou; dr; profesor nadzwyczajny; specjalność naukowa: teoria literatury, tekstologia; zainteresowania naukowe: teoria tropów literackich i artystycznych, krytyka literacka jako dyskurs artystyczno-badawczy, edukacja międzykulturowa, innowacyjne środowisko edukacyjne.

Adres: 中国浙江省湖州市吴兴区学士路1号, 湖州师范学院西校区熙培专家楼807.

Wybrane publikacje (2021–2022):

1. Shauliakova-Barzenka Iryna. 2021. *Using of the potential of the modern educational environment for forming the communicative competence of foreign students* (87–88). У: *Актуальні проблеми вищої професійної освіти: збірник наукових праць / за загальною редакцією Л.В. Барановської*. Київ: НАУ.

2. Shauliakova-Barzenka Iryna. 2021. *Yeni bilişim ekseninde Belarus edebiyati: savunma stratejisinden kimlik inşasına* (Беларуская літаратура ў новай інфармацыйнай рэальнасці: ад абарончай стратэгіі да ідэнтычнасці практа). Metindilbilim (Tarih-Kuram-Uygulama); Editörler: Prof. Dr. Zeynep Bağlan Özer, Dr. Öğr. Üyesi Fatih Yarıcı, Dr. Şekip Aktay; Genel Yayın Yönetmeni: İbrahim Horuz. İstiklal Yayın Matbaa, Zeytinburnu-İstanbul: 463–474. (на турэцкай мове).
3. Шевлякова-Борзенко Ирина. 2022. *Конвергентные процессы в образовании: истоки, факторы, динамика*. “Университетский педагогический журнал” № 3: 3–10.
4. Шевлякова-Борзенко Ирина. 2022. *Концептуальные основы трансформаций и развития образовательной среды инновационного типа*. “Мультикультурные исследования / Multi-culturalResearch/ /跨文化研究”. № 1(10): 55–76.
5. Шевлякова-Борзенко Ирина. 2022. *От “ламповой” школы к “цифровой”: опыт совершенствования образовательной среды в разных странах мира*. “Веснік адукацыі”. № 3: 7–18; № 4: 9–15.